

KİTAP TANITIMI

(el-Fasi, Muhammed Allal, *İslam Hukuk Felsefesi*, Mana Yayınları, 314 sayfa, 1. Baskı Temmuz 2014 İstanbul)

Halis DEMİR*

Muhammed Allal el-Fasi (v. 1910-1974) Faslı devlet ve fikir adamıdır. Fas'ta selefiye hareketi içerisinde bulunmuştur. Fransa sömürmesine karşı yapılan siyasi mücadele içerisinde yer almıştır. Fas'ta 1943 yılında kurulan İstiklal Partisi'nin bir süre liderliğine geliştirilmiştir. Devlet bakanlığı ve hukuk fakültesi öğretim üyeliği yapmıştır. İslam hukuku ve başka alanlarda eserler kaleme almıştır.

İncelediğimiz kitabın adı, Mekasıdı's-şeriatı'l-islamiyye ve mekarimuha'dır. Müellifin eserin girişine yazdığı ifadelerden bu eseri, ders kitabı olarak hazırladığı ve dört yılda tamamladığı anlaşılmaktadır. Kitabın aşınası olmadığını Afrika İslam dünyasından tercüme edilmiş olması da dikkate değer.

Kitap, üç ana konuyu ihtiva etmektedir: Hukuk tarihi ve hukuk felsefesi, fıkıh usulü ve İslam hukuku, siyaset felsefi ve insan haklarıdır. Bu kitapları mütalaa ederken üzerinde durmamız gereken hususlardan birisi de geleneklere karşı yaklaşımımızın nasıl olacağıdır. Nasları, müçtehitlerin içtihatları ve genel olarak ilmi birikimleri içine alan geleneğe nasıl yaklaşılmalıdır? Buna verilecek cevap İslam dünyasının birikiminden istifadeyi de doğrudan etkilemektedir. Zira gelenek bizim hafızamız, geleneğe ilgili alacağımız tavır bugünü ve yarını derinden etkileyecektir. Geleneğe birbirinden farklı yaklaşımlar bulunmaktadır: Bazıları geleneği yeni keşfetmektedir. Bunlar için geleneği sağlıklı bir tahlil zordur. Bazıları muhtevasını bilmediği halde İslam dünyasının başına gelen her başarısızlıktan geleneği mesul tutmaktadır. Önyargılı bu yaklaşımın sahipleriyle ilmi müzakere imkânı bulunmamaktadır. Bazıları geleneği bir liman gibi

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, halisdemir@cumhuriyet.edu.tr

düşünerek sığınmaktadır. Kayıtsız- şartsız bu teslimiyet izahı zor neticeler ortaya çıkarmaktadır. Bazıları geleneği modern olanı meşrulaştırma aracı olarak kullanmaktadır. Sadece taklid ve öykünme mantığı taşıyan bu yaklaşım aynı zamanda İslam imajını da savunması zor bir duruma düşürebilmektedir. Bahsi geçen her yaklaşımın gerekçeleri ve takipçileri bunların kendilerine has duruşları vardır. Belki müstakil inceleme konusu olabilecek bu husus günümüz ihtilaflarının bir kısmının da sebeplerimdedir. Kitabın bazı bölümleri geleneğe nasıl yaklaşılması gerektiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Bu tespitlere önemlidir zira müellif İslam fikhını bilmektedir, batı hukukuna aşinadır, çağdaş dünyanın fikri, siyasi ve felsefi meselelerine vakıftır. Üstelik Fs'ın bir sömürge olması sebebiyle batı dünyası ile her açıdan iç içedir.

Yazarın kitapta üzerinde durduğu hususlardan birisi, insanın yeryüzünü imar için yaratılmış olmasıdır: "Sizi topraktan var eden, yaşadığınız toprakları mamur hale getirmenize imkân veren O'dur."(Hud, 11/61)" İnsan dünyayı nasıl imar edeceğinin usullerini de naslardan öğrenmektedir.(s. 22). Bu ifade, belki genel olarak doğrudur. Fakat insanın akli hafızası, tecrübesi ve dayanışma, yardımlaşma gibi vasıflar nassların ışığında bu imar işini desteklemektedir.

Müellifin takva tarifi ilginçtir: "Bir işi dinin hükümleri uyarınca sağlam bir şekilde yapmak ve Allah'a karşı duyduğu saygıdan dolayı isyandan uzak durmaktır." (s. 24) Takva işi sağlama yapmaktır. Takva, Allah'a karşı saygı sebebiyle isyandan uzak durmaktır.

Benzeri bir yaklaşım dinin izahında da vardır: Din devletin müeyyidelerine değil; İnsanların vicdanlarına dayanır. (s. 24) Müeyyide göz ardı edilmemelidir. Öncelikle vicdan işi olan din suçluyu çeşitli müeyyidelerle cezalandırmayı da emr etmektedir. Gaye kişinin Allah'ın rızasına uygun bir kul ve olmasıdır. Dindar olmak, mutlu olmaktır. Din insana mutluluk yollarını da gösterir. Din insanların maslahatını temin etmek üzere inzal olunmuştur. Din, özel yaşantılara müdahale etmek üzere inzal olunmamıştır. İnsanların hür iradeleri önemlidir.(s. 25) Dinin emirlerini uygulama ve şahıs hürriyetlerini muhafaza önemli bir denge konusudur.

Muhammed Allal "Hukuk Tarihine Bakış" başlığı altında, İnsan, aile, hukuk, devletin menşei, doğal hukuk, batı hukuku, Roma hukuku, kilise hukuku ve çağdaş hukuk kurumlarından bahsetmektedir. Buradaki bazı cümleler genel olduğu için farklı anlaşılabilir. "İnsanoğlu, hakikati bizzat kendisi idrak etme ve fitratı keşf etme imkânına sahip değildi. Onlara yol gösterecek bir rehber ve Allah'a verdikleri sözü hatırlatacak ve onları Allah'ın şeriatına

yönlendirecek bir mürşide ihtiyaç duyuyorlardı. Bundan dolayı peygamberlik kurumu zuhur etti.” (s. 34) Hz. Âdem ilk insan ve ilk peygamberdir. Hayat tevhitte başlamış, şirk, isyan, küfür ve benzeri hareketler sonradan zuhur etmiştir. Ara ara peygamberler insanların vazifelerini hatırlatmak üzere gönderilmiştir. Bu ifadeler Hz. Âdem ve ilk nesiller düşünüldüğünde sonraki dönemler için doğru olmakla birlikte izaha muhtaçtır.

Müellif çeşitli araştırmacıların İslam hukuku hakkındaki bazı iddiaları değerlendirmektedir, bunları eleştirmektedir. Bunlardan birisi Ali Bedevî'nin İslam fıkıhındaki “doğal hukuk” ve “zühd felsefesinin” özü bakımından aynı olduğunu iddia etmesidir. Yazar İslam fıkıhının mahiyet bakımından özgün olduğunu çeşitli açılardan ve İslam âlimlerinin eserlerinden atıflar yaparak izah etmektedir. (s. 64 vd.)

Yazar, “İslam'ın Akıl, Adalet ve Fıtrat Dini Olması” başlığı altında Allah'ın adalet sıfatı, hüsn ve kubuh, kaza ve kader konuları üzerinde durmaktadır. Burada, Dinin anlaşılmasında aklın rolü konularında itikadi mezheplerin kanaatlerini verir, arkasından aynı konuda kendi düşüncelerini kaydeder.(s. 79 vd.) Bir yöntem olarak yazar, hiçbir müellifin kanaatini olduğu gibi vererek geçmez. Muhammed Allal kendine has düşünceleri olan bir müelliftir. Bu ünite determinizm konusuyla da irtibatlıdır. Kader konusunda akla şu sorular gelmektedir: Sebeplerin bir sonucu ortaya koyması ne kadar kesindir? Aynı sebepler her zaman aynı sonuçları ortaya koyar mı? Müellif, determinizm konusunda batılı bilim adamlarının tesbitlerini kanaat olarak göstermektedir. Buna göre, bilim adamları evrende genel-geçer kuralların bulunup bulunmadığı konusunda farklı görüşlere sahiptir. Mesela bazı bilim adamlarının tespitlerine göre elektronların atomun içindeki hareketleri düzensizdir, bir kanuna bağlı değildir. Bilimsel deneylerin tekrarlanması halinde her zaman aynı sonuçlar ortaya çıkmamaktadır. Deneydeki bütün unsurları her deneyde bir araya aynı şekilde getirmek mümkün değildir. Netice olarak bu tesbitler kâinatta mahiyetini tam anlamıyla çözemeyeceğimiz kaidelerin olduğunu göstermektedir.(s. 82) Dolayısıyla kâinatta kesin kurallar anlamında determinizm yoktur.

Akıl ve nakil dengesi veya irtibatı İslam itikadi mezhepleri arasında tartışılmıştır. Yazar bu konuda İbn Hazm'ın izahını en makul izah olarak bulmaktadır. İbn Hazm'a göre, akıl Allah'ın emirlerini idrak eder, kâinatta idrak edebileceği şeylerin niteliklerini bilir. Akıl, eşyaların Şari tarafından şu veya bu nitelikte olduğunu bilir. Akıl delilinin de geçmesi mümkün olmayan bir sınırı vardır. Deney delili de sürekli gelişmektedir. Buna karşılık Şer'i delil ise selim

akıl ve kesin bilgiye ters düşmemektedir. İslam'ın ilkeleri içerisinde aklın imkânsız göreceği bir husus bulunmamaktadır. Dinin prensiplerini eleştirebilecek otorite olarak bir akıl yoktur. İslam açısından bakıldığında şu durum ortaya çıkmaktadır: Akılla uyumlu bir din, dine yardımcı bir akıl vardır.(s. 84-85) Dinin prensiplerini makul bir şekilde insanlara takdim etmektir.

İslam'ı makul ve itinalı bir üslupla takdim her zaman gereklidir. Batılıların bazı izah ve çarpıtmalarının altında yatan da bu itinasız yaklaşımlar olabilmektedir: "Batılılar "İslam" kelimesinden, her şeye körü körüne bağlanmak anlamını çıkarmaya çalışmışlar, Müslümanlardaki kaza ve kader anlayışı hakkındaki hatalı değerlendirmelerini buna dayandırmışlar ve şu sonuca varmışlardır: "Müslümanların çöküş ve tembelliği Müslümanların durumunu değiştirecek herhangi bir işe ihtiyaç bulunmadığı inancını ifade eden bu körü körüne bağlılıkta yatar; Çünkü her şey yazılmıştır. Öyleyse boyun eğip teslim olmak gerekir. Bunu değiştirmek üzere gösterilecek bütün çabalar boşunadır." (s. 100) Bu yorumları art niyetlerini bir tarafa bırakarak değerlendirdiğimiz de haklı bulmak da mümkündür. Çünkü kaderin tutarlı, makul ve eleştirilebilir olmayan izahı İslam hakkında yanlış kanaatlere sebep olmaktadır. Alın yazı şeklinde kaderin izahı en azından noksandır. Bu tür izahlar vakıa, teklif, imtihan ve insan olmanın gereklerine uygun değildir.

Mütercimler kitaba gerekli ve fazla müdahil olmadan notlar ilave etmektedirler. Muhammed Allal, şeriatın kaynakları bahsinde şu cümleye yer vermektedir: "Kur'an'da 114 sure, yaklaşık 6219 ayet bulunmaktadır." (s. 106) Bu ifadeye mütercimler şu açıklamada bulunmuştur: "Halkımız arasında Kur'an ayetlerinin sayısı genellikle 6666 olarak bilinmekle birlikte Kur'an ayetlerinin kaç olduğu konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığı, Kur'an'ın metninde ya da ayetlerinde herhangi bir eksiklik veya fazlalık bulunmasından kaynaklanmış olmayıp ayetlerin bölünmesiyle ilgilidir."

Deliller bölümünün başlıklardan birisi "Geleneysel Tefsir İlmi" şeklindedir. Bu bölümde müellif şu tespitite buyrulmaktadır: "Kur'an'ı İslam düşüncesi ve medeniyeti ışığında tefsir eden çağdaş dönem âlimlerinin en meşhurları Muhammed Abduh ve öğrencesi Reşid Rıza'dır. Reşid Rıza, Kur'an yorumu ve Kur'an'da yer alan ilke ve öğretilerle modern bilim arasında uzlaşma sağlama amacı güttüğü birkaç ciltten oluşan büyük bir eser kaleme almıştır. Bu ekol bir yandan İbn Teymiyye, İbn Kayyim Ve Şatıbî'nin temsil ettiği selefilik akımına meylederken Gazali ve Bakıllani gibi Müslüman filozofların çabalarından istifade etmeyi ihmal etmez." (s. 116) Müellif'e göre Abduh'u

geleneksel tefsir anlayışına mensup bir âlimdir.

İş'ari tefsir (bâtını tefsir) anlayışını açıklarken Gazalî'nin bir izahına temas etmektedir. Buna göre Gazali Bâtını tefsir anlayışlarını tenkit ederken, aynı konuda mutasavvıfların açıklamalarına karşı daha anlayışlı davranmaktadır. Hatta kendisi, "Melekler içinde resim bulunan eve giremez." Hadisini te'vil etmiştir: Burada evden kasdın kalb olduğunu, insanın kalbini temizlemezse ihlâsa yönelemeyeceğini izah etmiştir. Müellifin bu ve benzeri tesbitlerine göre bu yaklaşımları sebebiyle Gazali başka âlimler tarafından da tenkit edilmiştir. Bu konuda müellif de tenkitlere katıldığına açıkça ifade etmektedir.(s. 118-119)

Yazar, "Kur'an'daki Edebi Anlatım Yöntemi" başlığı altında ülkemizde de taraftar bulan bir anlayışa dair örnek vermekte ve bunun zaaflarını ortaya koymaktadır. Bu yöntemi uygulayanlardan birisi Mısırlı Muhammed Halefullah'dır. Halefullah, "Kur'an'da Edebi Tasvir yöntemi" adlı doktora tezinde, Kur'an'ın kıssa anlatımında tarihsel gerçekliğe bağlı kalmadığını, bir edebiyatçının bir olayı açık bir şekilde tasvir etmek için izlediği yöntem gibi Kur'an'ın da bu yöntemi izlediğini belirtmiştir. Kur'an'da aynı olaya dair birbiriyle çelişik ifadelerin kullanıldığını ileri sürmüştür. Örneğin bir çocuğu olacağı müjdesi bir yerde İbrahim'e, bir başka yerde karısına verilmiştir. Müellifin tespitine göre burada M. Halefullah'ın aksine çelişki bulunmamaktadır. Vaki olduğu belirtilen kıssalar tarihsel bakımdan gerçektir. Bazı kıssalar ise darbı mesel olarak anlatılmıştır. Bunların da vukuu muhtemeldir. Kıssa, darbı mesel ve mitoloji farklı kavramlardır. Kur'an'a bu yaklaşım usulü Mısırlı akademisyenler arasında tartışılmış, Halefullah'ın tezi reddedilmiştir. (s. 120)

Kitabın şu alt başlığı ise hayati bir önem taşımaktadır: "Yeni İsrailiyyat (batılılaşma hareketi)" Buradaki bir paragraf şu şekildedir: "Emperyalizm Müslüman ülkeleri ele geçirip onların yöntemleri ve dilleri üzerine araştırmalar yaptı, Müslümanları İslami ilimleri inceleyip araştırmaktan, İslam düşüncesinin asırlara ve mekânlara uzanan köklerini bilmekten uzaklaştırdı. Gençlerimiz batının kitaplarını, düşüncelerini ve teoriklerini kendileri için ilham kaynağı kabul edip Avrupa devletlerinin ve Amerika'nın şu anda Müslümanlardan üstün durumda bulunmalarını bu düşüncelere bağladılar. Bu durum onların geçmişlerini ve geleceklerini unutmalarıyla sınıçlandı. Bu durum ise kaçınılmaz olarak dinden uzaklaşma ve din adamlarından kaçma sonucunu doğurdu." (s. 125) Bu paragraftan anlaşılacağı gibi, Batı İslam dünyası üzerinde planlı ve sistemli bir şekilde çalışmaktadır. Bunun başarılı sonuçlarını almıştır. Temel kaynaklardan, literatürden ve tarihinden her geçen gün uzaklaşan bir nesil

hayatını sürdürmektedir. Hatta bugün, tuhaf bir durumla karşı karşıya bulunmaktayız: İslam dünyasındaki bazı münevverler Temel kaynakları okumadan, kaynak dil sorununu halletmeden bir emek sarf etmeden dini konularda ahkâm kesen, bu alanda emek sarf etmiş zevata karşı durmayı marifet sayan entelektüeller bulunmaktadır. Temel kaynaklara dil sorunları olduğu için, atıflar yapmaksızın İslam adına iddialı çözümler getiren, ehil insanlara rağmen yazılar kaleme alan insanlar kafa karışıklığına da sebebiyet vermektedirler.

Müellif kaynaklar bahsinde sünnetle ilgili bazı tartışmalara temas etmiştir. Hadislerin Rasulullah zamanında yazılmadığına dair iddiaya müellif şu şekilde cevap vermektedir. Hadislere göre sünnetin yazılmasını bizzat Rasulullah yasaklamıştır. Bunun sebebi şöyledir: Kur'an'ın yeni nazil olması sebebiyle Kur'an yazımı teşvik edilmiştir. Sünnetin yazımıyla bu aşamada meşgul olmak sünnetin Kur'an'la karışmasına sebep olabilir endişesiyle teşvik edilmemiştir. Sünnetin yazımıyla ilgili yasak belirli bir süre ile sınırlıdır. Resulullah'ın sünneti yazmasına izin verdiği sahabeler de bulunmaktadır.(s. 135-136) Sünnetin niçin yazıyla kaydedilmediğine dair bu cevaplar kanaatimizce yetersizdir. Rasulullah döneminde az sayıda hadisin yazıldığı malumdur. Hadisler daha çok ezber yoluyla rivayet edilmiştir. Muhtemelen bu açıklama mütevatir hadislerin az sayıda olması dolayısıyla hadislere şüphe ile yaklaşmaya karşı yapılmaktadır. Oysa hadisleri korumak adına zayıf açıklamalar yapmak yerine hadislere ihtiyatlı bakmak hadis usul ve tarihi düşünüldüğünde daha sağlıklıdır. Bu anlamda, titiz bir çalışma sonucu olarak ortaya çıkan, zayıf, mevzu ya da mütevatir, meşhur ve ahad hadislerin tanımları ve bunlara tekabül eden hükümler usul âlimleri tarafından yapılmıştır. Hadisler Resulullah'ın mukaddes dudaklarından çıktığı gibi korunuyorsa neden mana ile rivayete hadis âlimleri izin vermişlerdir? Neden mütevatir hadislerin sayısı azdır. Hadislerin yazılmaması sadece Kur'an'a karışma, Kur'an tedvini, sahabenin ilgisini sınırlama gibi sebepler yerine farklı izahlar yapılmalıdır. Rasulullah hadis yazma işinde özellikle bazı sahabeleri görevlendirebilirdi. Hadislerin yazılması ilahi murat olsa bu şekilde başka bir tedbir alınabilirdi.

Müellifin siyasi, sosyal ve idari tecrübeleri kitabın satırları arasında kendisini göstermekte-dir.

İcma ile ilgili şu serzeniş sadece ilmi birikim sahibi bir müellifin feryadı sayılamaz herhalde: “ İcmanın, İslami şura ilkelerinin gerektirdiği ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yönlendirdiği yönetime göre hala Müslümanlar tarafından düzenlenmemiş olması üzücüdür.” (s. 148) İcmanın tanımı, şartları, çeşitleri ve

imkânıyla ilgili usul eserleri incelendiğinde müellife katılmamak elde değildir. Bunun arkasında birçok sebep yatmaktadır. Fakat İslam dünyasının şu an içerisinde bulunduğu siyasi, idari ve ekonomik durumun sorumluluğunu Müslümanlar da vardır.

Muhammed Allal kitabında âlimlerin ihtilaf sebeplerine uzunca bir başlık ayırmıştır. Müellifin ifadesine göre nasların özünde bir farklılık olamaz. İhtilaf, müctehidin anlayış tarzı, konuya yaklaşımı, delili farklı bir şekilde değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Buradaki bilgilerden ihtilaf mevzuunda çeşitli kitapların yazıldığını anlıyoruz. Batalyevsi, İbn Teymiyye, Şah Veliyyullah Dihlevi, Ahmed Hasen el-Hatib, Aliyyu'l-Hafif bu müelliflerden bazılarıdır. (s. 206-209)

Müellifin ele aldığı konulardan biri çok evliliklerdir. Yazarın tespitine göre “Def’i mefasid celb-i menafiden evladır.” Prensibini esas alan Reşid Rıza ve Muhammed Abdüh erkeğin çok evliliği hakkında şu neticeye varmışlardır: Birden fazla kadınla evlilik eşler, çocuklar ve eşlerin yakın akrabaları konusunda kötülüğe yol açacaksa çok evlilik yasaklanabilir. Bu konuda müellifin yaklaşımı oldukça rahat ve farklıdır: Allah Müslümanları çok evliliği sınırlandırmaya teşvik etmiş, adaletsizlikten korkmaları halinde bu sınırlandırmanın daha ileri noktaya taşınabileceğine işaret etmiştir. Dolayısıyla günümüzde çok evliliğe izin verilmemelidir. Ayette geçen “Adalet” kavramı eşler arasında eşitliğe (kasm) riayet etmek anlamında değildir. Adalet genel anlamda, Müslümanların zarar görmesini engellemek demektir. Bu yaklaşım “genel zararın def’i için özel zarara göz yumulması” kuralına dayanmaktadır. (s. 215-216) . Müellif, tek eşlilik uygulamasının devam ettirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Kitaptaki başlıklardan birisi, “İnsan Hakları, Toplumsal Farklılıklar ve Yargı” başlığını taşımaktadır. “Çalışma Özgürlüğü” alt başlığında şu ifadeler üzerinde durulmaya değerdir: “Abbas Mahmud el-Akkad, isabet kaydederek İslam’da demokrasiye dayalı ekonominin esasının şu iki husus olduğunu söylemiştir: Sömürünün engellenmesi, çalışma hakkının kutsallığı. Gerçek şu ki bir toplumda bazı fertlerin veya lobilerin çalışanları sömürmesine ve hak ettikleri ücreti ödemedemeden emeklerinden faydalanılmasına müsaade edildiği ve bunun yanı sıra insanların maişetlerini temin etmek için çalışmalarına engel olunduğu ya da ücretlerinden mahrum edildikleri sürece ekonomik özgürlükten söz edilemez.” (s. 294) İslam ve demokrasi kelimelerinin çalışma hayatı anlatılırken yan yana getirilmesi neden gereklidir? Demokrasinin mi, İslam’ın mı diğerine ihtiyacı vardır? Bize göre, İslam kendisine has yapısı sebebiyle katılım, şura,

adalet ve hakkaniyet gibi şeyler insanların haklarına saygıyı ifade etmek için yeterlidir. Diğer yandan İslam dünyasında alın teri, el emeği, çalışma ahlakı gibi konuların sağlıklı bir şekilde çözümlenememiş olması bir takım insanların İslam karşıtı olmalarının sebeplerindedir. Bu konuda Müslüman işverenlerin gösterecekleri hassasiyet bir takım insanların itikadi konularda daha sağlıklı düşünmelerine vesile olacaktır. Çalışma hayatının ve ücretin düzenlenmesi kul hakkı içerisinde yer almaktadır, kısa vadede. Olay, fertlerin geneli dikkate alarak düşünüldüğünde toplumun huzuru için çok önemlidir.

“Toplumsal Farklılık” başlığı altında şu cümleler dikkatimizi çekmiştir: “Hiçbir iş yapmaya gücü yetmeyen aciz kimselere ise daha çok kazananlardan alınıp ihtiyaç sahiplerine verilen zekât vb. yardımlarla oluşturulan toplumsal dayanışma fonundan ihtiyaç duydukları miktarda bağış verilir. Böylece batının şimdiye dek pratik ve teorik olarak çözüme kavuşturmuş ve tabii olan ile kazanılmış olan arasını dengelemiştir. Her halükarda zengin ile fakir arasında hiçbir fark yoktur ve mala, mevki-makama ve yönetici olmaya daha layık özel bir sınıf yoktur.” (s. 300) Toplumda ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesine dair dayanışma mahiyeti taşıyan kurumların varlığı önemlidir elbette. Fakat batı ile mukayese ortaya başka sorular da çıkarmaktadır. Batının çözüm arayışı ve bulamayışı sevinilmesi gereken bir durum olmadığı gibi, kimi başarıları da ulaşılması gereken bir merhale değildir. Nitekim trafik, şehir planlaması, mesai saatleri, iş disiplini gibi bazı konularda kimi Müslümanlar batıya özenmektedir. Oysa bir Müslümanın batı ile mücadelesinin daha esaslı sebepleri vardır. Zengin ve fakir arasında birçok yönden ortaya çıkan farklılık ise bir vakıdır. Kaldı ki, farklılık bir fazilet değildir. Belki Allah’ın verdiği çeşitli nimetler çalışması ve ayrıca imtihanın bir gereğidir. Dünyada bazı imkânlarla insanların yeteneklerini değerlendirmeleri sonucu ulaştıkları da görülebilmektedir. Bu nokta, zenginliğin, mevkiin ve makamın gayret ve çaba sonucu olduğu anlaşılabilir. Neticede yerine göre farklılık zenginlik olarak değerlendirilebilir.

“Eşitlik veya adalet” başlığı altında şu cümleler ifadelerin çok genel olması sonucu itiraza müsait yorumlara kapı aralanmaktadır: “ Her açıdan eşitlik gerçekleşmediği sürece adaletten söz edilmesi mümkün değildir.(...) İslam haklar ve sorumluluklar konusunda insanların eşit olduklarını kabul etmiştir; yani kişi, başkalarının yaptığı şeyi aynen yerine getirdiğinde onların elde ettikleri haklardan yoksun bırakılamazlar. (...) Adalet eşitlik mi demektir? Eşitlik her açıdan adalet ile eş anlamlı mıdır? Bazı eşitlikler hiç kuşkusuz adalettir, bazıları ise zulmün ta kendisidir. Çünkü hak edenle hak etmeyen birbirine eşit olması

mahza zulümdür. Her şeyin eşit olduğu husus salt yokluktur. Çünkü “bu bir şeydir, şu ise başka bir şeydir” denilebilmesi için ikisi arasında bir farklılık olması kaçınılmazdır. Farklılık yoksa var olan bir şey de yoktur. Farklılığın olmadığı yer de olan tek şey, var olana ait bir yer bulunmayan salt yokluktur.” (s. 301-302) Müellifin cümleleri arasında çelişkiler bulunmaktadır: Bunun sebebi, belki müellifin yaptığı atıflarla kendi ifadelerinin kitabında birbirine karışmasıdır. Bir diğer sebep de eşitlik kelimesinde var olan muğlâklıktır.

Sonraki baskılarda dikkate alınması temennisiyle şu tesbitlerimizi kaydedelim: Kitabın kısa tanıtım bilgilerinden kitabın nerede basıldığını, tercümede kaçınıcı baskısının esas alındığını öğrenemiyoruz. Kitabın tercümesinde yanına aslının sayfa numaraları konulması birebir karşılaştırarak okumak isteyenler için faydalı olabilir. Kitapta bahsi geçen, meşhur olmayan bazı müelliflerin kısa bir hayatı yer alabilir. Kitabın baskısında tercih edilen yazılar ve dipnotlarda küçük karakter kullanılması okuyucuyu yormaktadır. Kimi yerlerde hadislerin kaynaklarını verilmesi okuyucuya bir yardım olacaktır. Sahabe kavli ve buna benzer atıfların da kaynakları verilebilir. Tercüme akıcı, rahat ve sadedir. Kitabın kapağında müellifin tam adının Yani Muhammed Allal el-Fasi şeklinde verilmesi daha uygun olurdu. Kitabın sonuna bir kavram ve isim indeksi konulabilirdi.

Müellif iktibas yaptığı kitapları veya müellifleri verirken cilt ve sayfa numaralarını çoğunlukla vermemektedir. Müellif hadislerin kaynaklarını vermemektedir: Buna örnek olarak şu hadisi verebiliriz: “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar.” (s.111) Bunlar ilave edilebilir.

Bu kıymetli kitap fıkıh usulü, fıkıh tarihi, hukuk felsefesi ve ilahiyatın diğer bazı alanlarında farklı bir bakış açısı edinmek isteyenler için bir müracaat kaynağıdır.

